

ORTAQ KEÇMİŞDƏN ORTAQ GƏLƏCƏYƏ ÇARİZMIN İŞGALCILIQ SİYASƏTİ ÜMUMTÜRK TARİXİ KONTEKSTİNDƏ

Kazan xanlığında

"Rusya protektoratı" dövr

Kazan'ın şahının daxili siyasi nəhayəti rusların müdaxilə etməsi "əməne"sinin əsası da məhdudlaşdırıb. Buna görə, İLLİ VƏLİYİN SƏYİRLƏRİ İŞİ QÖYULUR. Bu məhdudlaşdırma sədələr, tatar mırzaları, kərəçil beyləri, nüfuzlu eynalar pul və ya yağlı vədliyərələrə alınır, destaklanır, Kazan sarayında müümən məsələlərin müzakirəsi zamanı rus qosunları Volga sahilindən başlayıb. 1552-ci ilin dekabr ayında gözləyib, buna yollan üzvürlərin psixoloji təzyiq göstərirliydi və s. Artıq Kazanda cəsizlərdən ibarət "Moskva partiyası" deyilən ruspartiya qruplaşmışdır. Tam formalaşmış saymaq şəxslərdir. Xüsusi həkimiyət dayışıklıkları zamanı bəlli "partiya" feallışaraq daxili sabılılı pozur, "ödəmələr" in taxta çıxmamağı çağırırdı. Doğrusunca, qəisə, "müdaxilə siyaseti" adlandırılaraq bileyicimizlər, ruslublu tatarlar özlərinəndən öyrənmirdilər. Vaxtılık Moskvadə, cərayen edən həkimiyət gəvənləri zamanı son sözü Qızıl Orda ve Kazan xanları söyleyirdilər, andı artıq rollar dəyişmişdi. Daxili siyasi proseslərə komandan göstərilərək, kobud müdaxilələr tez-tez veran və əksər hallarda qanlı itloqşmalarla nücalanılan həkimiyət dayışıklıklarına (Ə.Dəmirə görə, 115 il ərzində Kazan taxtına 19 yan çıxmışdı), siyasi bölgələrlər (saray çevirişləri, eyni şaxsin əkin, bezər, üç dəfə həkimiyətə getirilmesi) sebəb olurdu. Bu siyaset, əsasən, uşaqlıq iken muxtəlif bəhanələrlə Rusiyaya aparılan, orada müvafiq terbiyələr, həkimiyətə hazırlıran şahzadələrin işləyi həyata keçirilirdi. Rusiyaya bağlanan, Moskva vənən siyasi maraqalarını milli menafelərdən üstün tutan və bunları özüleri bildikləri şəkildə uzlaşdırırmışçı Çingiz soylu bəzi şahzadələr, çox zaman həkimiyət ehtiraslarının qurbanına çevrilirdilər.

- Rusya Volqaboyu ticareti üzerinde nezareti ele keçirmiştir, regionda iktisadi tesirini artırılmıştır. Rus tacirlarına, ümmiyetle genişletmiştir.

xanlıq erazisinde yaşayan rus təbəələr xüsusi imtiyazlar verilmişdir.

- Kazan xanlığı erazi bütövüyünü, daxili idarəcili sistemini və məlli-mədəni suverenitəlini qorumaq məqsədində dövlət müstəqilliyinin möhkəm dudlaşması ilə barışmaq mecburiyyətində qalmışdır. Kazan xanı Rusiya böyük knyazının razılığı olmadan hər hanı hərb-siyasi ittifaqda yerdə ala bilmezdi, öz iradesi eleyhine olsa belə, Moskva

Khanın varlığından hemen sonra kimi istirak etmeyen borslu id (Böyük Orda ile 1490-cı ve 1493-cü il müharibelerinde olduğu gibi).
- Kazan xanları taxta yalnız Moskvanın razılığı ile getirilirler. Devrilen xanlar alla üzvleri "amañat" kimi Rusiyaya aparılır, ömrülerini akırma qeder orda esir saxlanılır, ekser hallarda Olinin kiçik oğlu Udaykul kimi kristianlaşdırılırular ve s. Bu isme Kazan taxtimın qanuni varislerini minimuma endirir, xanlıqda siyasi ixtilaflara

Qızı Orta ve Orta-Türk Tatar xalqıları (tarixi-ethnografik очеркler)

Novgorod üzerine

Rusların özbasınılığı, Gengiz soyuna

rib, Kremlî mühasırıye alır. Yürüşü başlıqlı edan noqay beynin öldürülmesinden sonra hücum da yandırısa da, rus qosunşının bellî qırılışdır. Bezi monbârlar 100 minlik qosunşan cemî 7 min nafar şâq qaldığını yazır. Bu erâfâde İllî lvan da ve fat edir. Növbâti böyük knyaz (onun oğlu) III Vasi linin (1505-1533) yenidən orta toplamlaşmış brasası işsi muharibənin natiçesini dayışır. Ayndı görünür ki, Məmməd Əmin Moskva knyazlığının aradan qaldırımaq, yayad tâbe etmek məqsəd güdmür, onu yurşaltımaq, barabarlıqulu münasibətlər qurmaq məcbur etmək siyasi yerdir. 1507, 1508, 1512, 1516-cı illerde o, III Vasi ile bir neçə müqavilə bağlayır, dostluq ve məhrim bar conoscılıq münasibələrin üçün hüquq asasla yaratırmaya cəhdler göstərir.

düşür. Kazanlılar Rusiyada sürgünde olan Əbü'l-İlemlət xanın buraxılmasına və taxta çıxarılmasına na icazə almaq üçün Moskva elçilər göndərsərlər də, xahişləri redd edilir. Bir il sonra Əbü'l-İlemlət

protektöratı doğurdu "Noqay tarefdarları" meşhur bir protokol yürümidir, bununla birlikte "Moskva partisi"na şairler dönen qırıvuların yalnız türkibü deşvi, hissəmi, həcmi ve miqyası itis, aksine, genişləndirmişdi. Milli ve işğalçı siyasi cəbhələr arasında bəansın artıq bincilərin xeyrini pozulmuş, üçurum dərinləşmişdi. Rusların nisbi üstünlüyünü baxma-variq, isər, -beraber olmuşa belə-əks-təsirli neçəncilərin, onlar təzahürlerini na-qədər artırırdı, şəhəri tərəf də müqavimət gücünə bür o-qədər sərəndər, eñlər, qırıvularını birləşdirməye çalışırdı. Bu dövrde Kazan eyanları arasında Sibir və Krim xanlıqlarına məyilinə dahil güləc olduğu aşdır-kardır. Bir, bir tərəfdən qohumlu elaqaları ilə, digər tərəfdən hanım xanlıqların Kazana münasibatda siyasi aktiviliyi (İnqoy Ordası Kazanla münasibatlarında dəha çox Sibir xanlığının, Həşər xanlığı isə Krim xanlığının mövcudlığını müdafiə edirdi) izah oluna bilər. 80-ci illarda Sibir xanlığı və Noqay Ordası Əli xan və ailəsinin adı edilmişdi, bu mümkinən deyilsə, fidya müqabilində müsəlman ölkələrinə birinə göndərilmiş, tələbi ilə III İvanın yanına elçilər göndərmiş, əskinin bəy nəticə vərəməmişdi. 1495-ci ilde Bələlikə, Kazan tarixində Rusiya prototektoratı tərəfindən Moskvani siyasi iliasi ilə başa çatır. Qızıl Orda şəhəkildə bəy dövrik vənək vurası olsaq, qeyd etməliyik ki, protokolvariyyatı Kazan (eləcə də Həşərstan, Krm, Sibir...) elitasının siyasi şübhə ründə ciddi təbəddülət yaradır, Qızıl Orda varisları ilə Rıusyanın münasibatlarında kəskin dönümüş başlanğıçı goyular. Burada qariba nəsə axıtmarmığa ehtiyac da yoxdur, zira her şəy tamamilə təqribən qanunauyundur: Rıusyanın Kazandakı siyasi davranışları Qızıl Orda varislarının adet edilmişlər, herbi rəqəbat prinzipiinerlə zidd olub, mührabalar haqqında hakim təsəvvürlərə sərsidicə zərər edilmişdir, qırışdırılan tərəflərlər arasında münasibatlı "namərdlik" və siyasi amansızlıq üzündə qurulan yenir bəy müstəvəni keçirilmişdir. Şər quruya-sında kökü asırların darlininə isleyan ananavlı baxışlar sistemində mührabələrin ümde məqsəd tərpaqları işğalından, qırıqlar tördələrimisindən dəha çox, rəqibə xərəkətəsən, onu özünə tətbiq etdiirmik kimi təsəvvür olunurdu. Mührabələr esas etibarla günahsız insanları qırmaq, ya-siąş məntəqələrini yetər üzündən silmək üçün, yaç, xəz, karı, tarçıf, istiqdə malına sahipkənliklər, ya-

se artı onların desteği ile Kazanda çevrili baş verdiyini, Moskvanın satılıtı Muhammed Əminin devridiyyini, taxta Sibir xanı İbakan yaxın qızının gələcək şəhərinə, Şeybanlılar süləsləndən Mamukun getirildiğini görür. Doğrudur, Mamukun hakimiyyəti uzunmüddətli olmur, lakin rus əsilligəna münasidədə keşkin dördüncü baş vermiş mehnə onun taxta çıxarıldığı vaxta tosadır edir. Məhəmməd Əmin Moskvaya qaćır, rusiyaməlli qüvvələr təşviç meruz qalırlar. Ayrıq rus boyundurduğunda qalmış Kazan ezsizlərini eksarıyyetini- hətta III İvanın hakimiyyətə getirdiyi əbbədülləti belə etmir. Kazan yanalarının başçısi Kal Əhəmmedə separat razılığında assasında taxta çıxılan Əbbədüllət, Məhəmməd Əminin kiçik qardaşındır. O da bir müddət Rusiyada yaşayır, amma buna buraxmayaq, qati moskvapərəst deyil. Görünür, Moskvadan sonra anası Nurlusətan xanımla birliklə Krima köçməsi, burada atalı Müngi Gireynin təribyası onun dùnun yadigarlığında daha güclü təsis buraxmışdır. Tarixdən bilindiyi kimi, buyrug qulu olmayıb, Moskveyə hesabat verməsi, müstəqil siyaset yeritmə isteyir. Ele buna görə 1502-ci ilde knyaz Zvenigorodski tərəfindən Kazan taxtından kenarlaşdıraraq, hakimiyyəti yeniden Məhəmməd Əmin təhvil verməli ve Belozersko sərgüncə göndərilib.

Ən mərəqisi isə tuncunu hakimiyyəti dövründə Məhəmməd Əmin xanın özünün də gözlənilənndən sırası oriyentasiyasını deyişmişdir. O, Ayrıq rustardan xaya qurtarmaq üçün yollar extarır. Bəzən qazanlıqda, bəzən qazançıları teziniyi-

© N.MUSTAFA

⇒ *Davallia novbelli* Sayre